E-ISSN: 3049-1541
KNOWLEDGE FLAME
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)
https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढयातील स्टेट कॉंग्रेसचा उदय व योगदान

प्रा. शिलिन कारभारी गाडे
इतिहास विभाग ,
विनायकराव पाटील महाविद्यालय,
वैजापूर ता. वैजापूर जि. औरंगाबाद.
मो.नं. ९४०३६८८५४०

प्रस्तावना :

इ.स. १९३८ च्या अखेरीस संस्थानांतील परिस्थितीत लक्षणीय बदल होत होते. तिन्ही भाषिक प्रदेशांत संघटना स्थापन करून लोकजागृतीचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यामुळे लोकांच्या प्रतिकारशक्तीला व त्यांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाला पूर्वीपेक्षा अधिक वाव मिळाला. चळवळीवरील लोकांचा विश्वास वाढत गेला. याच काळात हैद्राबाद शहरात कॉंग्रेस कमिटीची स्थापना करण्यात आली; परंतु तिचे स्वरूप मर्यादित होते. त्यानंतर देशातील प्रत्येक चळवळ पूर्वीपेक्षा अधिक व्यापक, देशव्यापी आणि स्वराज्यप्राप्तीच्या दृष्टीने परिणामकारक ठरली. या कालखंडात राष्ट्रीय चळवळीने स्वातंत्र्याच्या मार्गावर वेगाने वाटचाल केल्याचे दिसून येते. या सर्व घटनांचा हैद्राबाद संस्थानावर परिणाम होणे स्वाभाविक होते. धूळपेठ दंगलीचे पडसाद मराठवाडा व कर्नाटकात उमटले. निजाम सरकारने महाराष्ट्र परिषदेवर जातीयतेचा ठपका ठेवला. हैद्राबाद संस्थानातील बहुतांश वृत्तपत्रांवर बंदी घालण्यात आली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी इ.स. १९३८ मध्ये अंबोजोगाई सोडून महाराष्ट्र परिषदेची संघटना बळकट करण्यासाठी हैद्राबाद येथे वास्तव्यास गेले. जनतेच्या मूलभूत हक्कांसाठी सर्वसमावेशक संघटनेची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवू लागली. **(भालेराव, 1998, पृ. 45)**

स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना :

संपूर्ण हैद्राबादसाठी एक कायमस्वरूपी राजकीय संघटना असावी तसेच सरकारने केलेल्या स्वातंत्र्याच्या गळचेपीचा अंत व्हावा, या उद्देशाने स्वामीजी संघटना स्थापनेच्या भूमिकेत होते. दुसरीकडे इत्तेहादुल मुसलमीन संघटनेचे अध्यक्ष बहादूर यार जंग यांनी संस्थानभर दौरे काढून उत्तेजनात्मक वातावरण निर्माण केले. याच कालावधीत हैद्राबाद येथील काही नेत्यांनी स्टेट कॉंग्रेसच्या स्थापनेसाठी अनौपचारिक बैठक बोलावली. २९ जून १९३८ रोजी हैद्राबाद येथे झालेल्या बैठकीत हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेसची स्थापना करण्यात आली. अस्थायी समितीचे संयोजकत्व रामकिशन धूत यांच्याकडे देण्यात आले. हंगामी समितीवर बी. रामकृष्णराव, माडपती हनुमंतराव, पांडुरंगराव जोशी, सय्यद तिरमिजी आणि जी. रामचारी यांची निवड करण्यात आली.**(पोतदार, 2001, पृ. 72)**

स्टेट कॉंग्रेसवरील बंदी व सत्याग्रह आंदोलन :

प्रारंभीपासूनच हैदराबाद संस्थानातील हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेस या संघटनेतील ‘कॉंग्रेस’ हा शब्द निजाम सरकारला राजकीयदृष्ट्या संशयास्पद वाटत होता. कारण हा शब्द ब्रिटिश भारतातील भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस शी संबंधित असल्याची भीती निजाम प्रशासनाला होती. त्यामुळे स्टेट कॉंग्रेस ही संस्था संस्थानाबाहेरील राजकीय

E-ISSN: 3049-1541
KNOWLEDGE FLAME
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)
https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

शक्तींशी संलग्न असून ती निजामशाहीविरुद्ध व्यापक जनमत निर्माण करीत आहे, असा आरोप शासनाकडून करण्यात आला. या संदर्भात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी स्पष्ट केले आहे की, “स्टेट काँग्रेस ही हैदराबाद संस्थानातील जनतेच्या नागरी हक्कांसाठी स्थापन झालेली संघटना होती; तिचा उद्देश बाह्य हस्तक्षेप नव्हता, तर जबाबदार शासनाची मागणी हा होता” (रामानंद तीर्थ, 1972, पृ. 118). तथापि, निजाम सरकारने या भूमिकेवर विश्वास न ठेवता या चळवळीतील प्रमुख नेते स्वामी रामानंद तीर्थ आणि गोविंदभाई श्रॉफ यांना निजामशाहीचे उघड विरोधक मानले. शासनाच्या दृष्टीने ही संघटना केवळ सामाजिक नव्हे तर राजकीय आव्हान निर्माण करणारी ठरत होती.

या पार्श्वभूमीवर ७ सप्टेंबर १९३८ रोजी स्टेट काँग्रेसवर अधिकृतपणे बंदी घालण्यात आली. ही बंदी केवळ एका संस्थेवर नव्हती, तर हैदराबादच्या जनतेच्या संघटनस्वातंत्र्यावरच घाला घालणारी होती. बंदी घातल्यानंतर चळवळीने अधिक तीव्र स्वरूप धारण केले आणि कायदेभंगाची चळवळ उभारण्यात आली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह सुरू करण्यात आला. त्यांनी अहिंसात्मक मार्गाने शासनाच्या अन्यायकारक धोरणांविरुद्ध आवाज उठविला. त्यांच्या मते, “सत्याग्रह हा जनतेच्या आत्मसन्मानाचा आणि स्वातंत्र्याच्या हक्काचा लढा होता” (रामानंद तीर्थ, 1972, पृ. 118). या चळवळीत १८ तुकड्यांतील कार्यकर्त्यांनी सहभाग घेतला आणि त्यांना अटक होऊन तुरुंगवास भोगावा लागला. सुमारे १,२०० सभासदांची नोंदणी झाल्याने या चळवळीला व्यापक जनसमर्थन लाभले होते, हे स्पष्ट होते. अखेरीस स्वामीजींना दीड वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली; परंतु या शिक्षेमुळे चळवळ थांबली नाही, उलट जनतेच्या मनातील असंतोष अधिक तीव्र झाला. अशा प्रकारे १९३८ मधील ही घटना हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली (रामानंद तीर्थ, 1972, पृ. 118).

सरकारने स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवली :

स्टेट काँग्रेसने सुरू केलेल्या सत्याग्रहामुळे हैदराबाद संस्थानात जनमताची मोठी लाट निर्माण झाली. विविध भागांत सभा, निदर्शने आणि शांततामय आंदोलन घडू लागल्याने शासनावर राजकीय व सामाजिक दबाव वाढत गेला. हा दबाव कमी करण्यासाठी पोलिसांनी आंदोलनकर्त्यांवर जुलूम, अटकसत्र आणि मारहाण यांसारख्या कठोर उपायांचा अवलंब केला. अनेक सत्याग्रहींना तुरुंगात टाकण्यात आले आणि त्यांच्याकडून जबरदस्तीने माफीनामे लिहून घेण्याचाही प्रयत्न करण्यात आला. तरीसुद्धा कार्यकर्त्यांचा निर्धार ढळला नाही; उलट या दडपशाहीमुळे जनतेचे मनोधैर्य अधिकच बळकट झाले. चळवळीतील नेत्यांनी परिस्थिती बिघडू न देता हिंदू-मुस्लिम ऐक्य टिकवून ठेवण्यावर विशेष भर दिला, कारण संघर्षाला सांप्रदायिक वळण मिळू नये ही त्यांची भूमिका होती. अखेरीस वाढता लोकदबाव, सतत चालणारे आंदोलन आणि सर्वसामान्य जनतेचा पाठिंबा लक्षात घेऊन निजाम सरकारला माघार घ्यावी लागली आणि ३ जुलै १९४६ रोजी स्टेट काँग्रेसवरील बंदी उठवण्यात आली. (देशमुख व धारूरकर, 2005, पृ. 156)

स्टेट काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन : १६ ते १८ जून १९४७ या कालावधीत स्टेट काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन अत्यंत उत्साहपूर्ण वातावरणात पार पडलेसंस्थानातील खेड्यापाड्यांतूनही मोठ्या संख्येने लोक सहभागी झाले .

होते आणि सुमारे एक लाखांच्या आसपासउपस्थिती नोंदवली गेलीया अधिवेशनात हैद्राबाद संस्थान स्वतंत्र . या निर्णयामुळे जनतेमध्ये .ठेवण्याऐवजी भारतीय संघराज्यात सामील करण्याचा ठाम निर्धार व्यक्त करण्यात आला ऑगस्ट १ पुढे ७ .स्वातंत्र्याबद्दल आत्मविश्वास निर्माण झाला आणि आंदोलनाला संघटित दिशा मिळाली९४७ रोजी सुरू झालेले जनआंदोलन अधिक तीव्र झाले व विविध भागांत निदर्शने आणि संघटित प्रतिकार वाढू लागला . अखेरीस केंद्र सरकारने लष्करी कारवाई केली; 'पोलो ऑपरेशन'नंतर १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी हैद्राबाद संस्थान मुक्त झालेजसे नमूद केले आहे ., *"हैद्राबादच्या मुक्तीसाठी जनआंदोलन निर्णायक ठरले आणि अखेरीस संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले."* (कुरुंदकर, 1998, पृ .203)

सारांश :

महाराष्ट्र परिषदेवर झालेली दडपशाही आणि संस्थानातील वृत्तपत्रांवरील कठोर बंदी यामुळे जनतेत असंतोष वाढत गेलालोकांच्या मूलभूत हक्कांचे . रक्षण करण्यासाठी एका व्यापक राजकीय संघटनेची गरज निर्माण झाली आणि त्यातून स्टेट काँग्रेसचा उदय झालास्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली उभारण्यात आलेल्या . त्यांनी अहिंसात्मक मार् .सत्याग्रहाने या चळवळीला दिशा मिळाली व सामान्य लोकांचा सहभाग वाढू लागलागाने निजामशाहीच्या धोरणांना विरोध केला, त्यामुळे आंदोलनाला नैतिक बळ प्राप्त झालेमुस्लिम ऐक्य -हिंदू . टिकवण्याच्या भूमिकेमुळे विविध समाजघटकांनी या लढ्याला पाठिंबा दिला आणि अखेरीस हैद्राबादच्या जसे नमूद केले आहे .मुक्तीसाठी अनुकूल वातावरण तयार झाले, *"The united mass movement under non-violent leadership created conditions for the liberation of Hyderabad."* (Dhengale, 2010, p. 89)

संदर्भ सूची :

1. भालेराव, अनंत. (1998). हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन, पृ. 45.
2. पोतदार, वसंत. (2001). हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पृ. 72.
3. तीर्थ, स्वामी रामानंद. (1972). हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी. पुणे: साधना प्रकाशन, पृ. 118.
4. देशमुख, लक्ष्मीकांत & धारूरकर, वि. ला. (संपा.). (2005). मुक्तिसंग्राम. औरंगाबाद: मराठवाडा साहित्य परिषद, पृ. 156.
5. कुरुंदकर, नरहर. (1998). हैद्राबाद विमोचन आणि विसर्जन. पुणे: देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पृ. 203.
6. Dhengale, B. S. (2010). Hyderabad Freedom Struggle. New Delhi: Atlantic Publishers & Distributors, p. 89.